

מפיוטי ההגדה: "אדיר הוא" ו"אדיר במלוכה" פרופ' מאיר בר אילן

בסיומה של ההגדה של פסח מובאים כמה פיוטים שאותם שרים לאחר הסדר, מעין זמירות של שבת. פיוטים אלו זכו לפירושים שונים ורבים, כפי שמתבקש הדבר מהמספר הגדול של מהדורות ההגדה. גם חוקרי ההגדה נתנו דעתם על פיוטים אלו¹ אלא שחלקם נדון בהרחבה, ואילו אחרים נמצאו חסרי עניין, כביכול. מבין פיוטים אלו זכו לעיון, אף אם מקוצר, "אז רוב נסים" שחיבר יניי, "אומץ גבורותיך" שחיבר ר' אלעזר הקליר ו"חסל סדור פסח" שחיבר ר' יוסף טוב עלם. שירים אחרים שעניינו את החוקרים, במיוחד מן ההיבט הפולקלורי שבהם, הם "אחד מי יודע" ו"חד גדיא". ואולם, שני פיוטים זכו לדיון קצרצר ולא מדויק, והם אשר ידונו להלן: "אדיר הוא" ו"אדיר במלוכה" (בסדר הפוך להופעתם בהגדה)².

א. "אדיר הוא"

הפיוט "אדיר הוא" מודפס כיום ברוב ההגדות, גם אם בצורות שונות. אצל גולדשמידט (תש"ך, עמ' 140), מופיע הפיוט כך:

אָדיר הוא.	
יְבִנֵּה בֵּיתוֹ בְּקִרְבֵּנוֹ.	
בְּמִתְרָה. בְּמִתְרָה. בְּמִינֵנוֹ בְּקִרְבֵּנוֹ.	
אֵל בְּנֵה. אֵל בְּנֵה. אֵל בְּנֵה בֵּיתְךָ בְּקִרְבֵּנוֹ:	
בְּחֹר הוּא	לְמוֹד הוּא
בְּדוֹל הוּא	מְלַךְ הוּא
בְּגוֹל הוּא	נְאוֹר הוּא
בְּדוֹר הוּא	סְגִיב הוּא
בְּמִיק הוּא	עֲזוֹז הוּא
בְּכַאי הוּא	פּוֹדֵה הוּא
בְּסִיד הוּא	צְדִיק הוּא
בְּהוֹר הוּא	קְרוֹשׁ הוּא
בְּחִיד הוּא	רְחוּם הוּא
בְּבִיר הוּא	שְׂדֵי הוּא
פְּקִיף הוּא	
יְבִנֵּה בֵּיתוֹ בְּקִרְבֵּנוֹ.	
בְּמִתְרָה. בְּמִתְרָה. בְּמִינֵנוֹ בְּקִרְבֵּנוֹ.	
אֵל בְּנֵה. אֵל בְּנֵה.	
בְּנֵה בֵּיתְךָ בְּקִרְבֵּנוֹ: ²	

על פיוט זה כתב גולדשמידט (תש"ד, עמ' 97): "שיר זה מצד תוכנו אינו מעניין סדר ליל פסח, אלא מסוג הזמירות שתם, שנהגו לשיר בשעת שמחה ובימים טובים". ואכן, מצד תוכנו, אשר עוד יידון להלן, אין בפיוט ולו רמז לפסח, ואין לדעת מפני מה נתייחד לפסח דווקא. תופעה דומה ניתן לראות בפיוטים אחרים שנתייחדו לשבת, כגון "אל אדון על כל המעשים" ו"צור משלך", אשר אף על פי שאין שבת נזכרת בהם, לא בפירוש ולא ברמז, נקבעו להיאמר בשבת דווקא.³

ברם, סברתו של גולדשמידט כי נהגו לשיר פיוט זה "בשעת שמחה ובימים טובים", אינה תלויה בשיר עצמו, שהרי הבקשה לבניין המקדש יפה לא רק לימים טובים, כי אם לכל יום בכלל, כמו גם לשעת נישואין או אף למוצאי תשעה באב. נראה אפוא, כי סברת גולדשמידט נסמכת לא על השיר עצמו, היינו מה שכתוב בו, כי אם על המנהג אותו ציין שם, אשר מכוחו הסיק את סברתו: "ובאמת במנהג אוניון הוא (הפיוט "אדיר הוא"), נהוג כשיר ליום-טוב". מסתבר, אפוא, שגם אם לא היה לשיר מועד מוגדר, הרי שבמרוצת השנים ייחדוהו המתפללים לימים טובים, ובהם פסח, והסועדים העתיקו את אמירת הפיוט מבית הכנסת לביתם, בדומה לאמירת הלל בערב הפסח הן בבית הכנסת והן בבית.⁴ ייתכן שהפיוט נותר בהגדה דווקא, ולא בסדר התפילה, בשל זיקתו לרעיון בניית המקדש המופיע בהגדה בהקשרים נוספים. כך, למשל, הפיוט "כמה מעלות טובות למקום עלינו: אילו הוציאנו ממצרים" וכו' נחתם במילים "אילו הכניסנו לארץ ישראל ולא בנה לנו את בית הבחירה – דיינו". כיוצא בכך אומרים בהגדה "זכר למקדש כהלל", וההגדה מסתיימת במילים: "לשנה הבאה בירושלים הבנויה"⁵, ונמצא שהבקשה "יבנה ביתו בקרוב" תואמת את הערב שמזכירים בו את אכילת קרבן הפסח במקדש. ברם, למעשה, ספק אם הייתה "סיבה" ממשית לקביעת פיוט זה במקומו המוכר כיום בסוף ההגדה של פסח.

מכל מקום, עיון ספרותי מדוקדק יגלה כי אין כל קשר בין הפזמון "אל בנה" וכו' לבין "אדיר הוא". המילים "אדיר הוא", כמו כל יתר מילות השיר, הן תואר לה', ולאחריו "הוא" כמילה רומזת לה'.⁶ התארים לה' מתחלפים בכל שורה בסדר אלפביתי, ולאחר כל תואר חוזרת המילה "הוא" כקישוט, מן הסתם משיקולי מקצב, היינו אפיפורה.⁷ לעומת רשימת שבחים זו (בגוף שלישי), הרי שהפזמון החוזר הוא בקשה: "אדיר הוא) יבנה ביתו בקרוב" (בגוף שלישי), ולאחריו: "אל בנה, אל בנה, בנה ביתך בקרוב" (בגוף שני). כלומר, מדובר בשתי יצירות שונות מבחינת התוכן ומבחינת הצורה גם יחד. הבקשה לבניין המקדש מחוזקת בריבוי של תוארי הזמן: "במהרה במהרה בימינו בקרוב", בדומה לבקשות דומות באוצר התפילה היהודי.⁸ בניסוח זה מאיץ המתפלל באל למלא את בקשתו ולהחיש את בניין המקדש תוך שהוא משתמש בריבוי מילים, בדומה לריבוי המילים הניכר בתוארי השבח לאל. לאמור, למרות הדמיון שבגיבוב המילים, הרי שהפיוט, כפי שהוא לפנינו, עשוי משתי יחידות ספרותיות שונות ובלתי תלויות זו בזו: רשימת תארים לאל אשר לה נצמדה בקשה

לבניין המקדש. ואכן, בהגדות ה"עממיות" השונות, כיום כמו במאות השנים האחרונות, ניתן לראות כיצד המילים "אל בנה" זכו להיקבע בפיוט כעין "פזמון" לאחר קבוצות במספר משתנה של שבחות לה'. כך, למשל, בהגדה של פסח שהוציא הרב ע' שטינזלץ, מופיע הפזמון לאחר הפתיחה, וכן לאחר "דגול הוא"; "חסיד הוא"; "צדיק הוא"; "תקיף הוא". לאמור, הפזמון מופיע חמש פעמים, ולא פעמיים כבהגדת גולדשמידט.² ואולם, בהגדות אחרות וקדומות יותר מופיע הפזמון מספר פעמים המשתנה מהגדה להגדה: יש הגדות שבהן מופיע הפיוט, והפזמון כתוב שש פעמים,¹⁰ לעתים חמש פעמים,¹¹ לעתים ארבע פעמים,¹² ולעתים פעמיים,¹³ או אף פעם אחת בלבד.¹⁴

תדירות משתנית זו של הופעת הפזמון באה ללמד כי אין הוא מעיקר הפיוט, מסקנה המתבקשת מאליה גם על פי השוני התוכני שבין הפיוט לבין הפזמון, כאמור לעיל. ואולם, הפיוט, כפי שהוא מופיע בהגדות עתיקות, טעון עיון מיוחד, לא רק בשל מספר הפעמים המשתנה של הפזמון, אלא אף בשל העובדה שהמילה "הוא" בקושי מופיעה, והפיוט מופיע בצורתו ה"שלדית" בלבד: רשימת תארים לה'. למשל, בהגדת ונציה שכ"ט מופיע הפיוט כך:¹⁵

אדיר הוא יבנה ביתו בקרוב במהרה במהרה בקרוב אל בנה אל בנה ביתו בקרוב:

בחור גדול דגול ותיק זך חסיד טהור יחיד כביר לימוד מלך נאור סגיב עזוז פודה צדיק קדוש רחום
שדי

תקיף הוא יבנה ביתו בקרוב במהרה במהרה בימינו בקרוב אל בנה אל בנה ביתו בקרוב:

לאמור, הפיוט אינו אלא רשימת תארים לה' והפזמון מופיע כ"מסגרת" לפיוט, בתחילתו ובסופו. המילה "הוא" הובאה רק לאחר התואר הראשון ולאחר התואר האחרון, ובכך רמז הסופר לשרים כי יש לשוב ולומר "הוא" לאחר כל תואר (הסופר נמנע מלכתוב זאת בין כדי לקצר ולחסוך בנייר, ובין מפני שחשב שאין צורך בכך מפני שדרך ביצוע השיר ידועה). ברור אפוא, כי אין קשר בין הפזמון העוסק בבניין המקדש לבין רשימת תוארי האל, והפיוט המוכר כיום אינו אלא הרכבה של שני תכנים שונים ושני סגנונות ספרותיים: רשימת תארים שהם שבחים לה' אותם היו שרים בצורת ליטאניה, ובקשה לבניית המקדש ששולבה לתוך הפיוט כפזמון.¹⁶

רשימת תארים לה' כשבח לה' טעונה בירור, שכן אין זו צורת התבטאות שכיחה, כשם שגם הפיוט כפי שהתהווה "אדיר הוא / בחור הוא" בצורת ליטאניה אינו מהצורות הפיוטיות השכיחות. אשר לתוכן, הרי שעניין זה מפורש, לכאורה, בירושלמי ברכות פ"ט ה"א, יב ע"ד, שם כתוב כך:

רבי יוחנן ורבי יונתן אזלין מיעבד שלמא באילין קרייתיה דדרומה. עלון לחד אתר ואשכחון לחזנא דאמר האל הגדול הגבור והנורא האביר והאמיץ, ושיתקו אותו. אמרו לו: אין לך רשות להוסיף על מטבע שטבעו חכמים בברכות.¹⁷

ובכן, שניים מגדולי החכמים בארץ-ישראל במאה השלישית לספירה הלכו לעיירות הדרומיות של ארץ-ישראל על מנת לעשות שלום בין איש לבין רעהו, היינו ישבו לדין באותם מקומות.¹⁸ בהיותם שם הם שמעו חזן שאמר בתפילתו (כשליח ציבור) רשימה ארוכה של תארים לה'. שני האמוראים השתיקו את החזן, שהיה בתפילת העמידה, באמרם לו שדרך-התבטאותו פסולה, ונימקו את עמדתם בנימוק פורמלי: אין לשנות מהנוסח שתיקנו חכמים בברכות (אף שמדובר בפרוזה, ולא בברכה).

דוגמאות אחרות לרשימת תארים לה' שהייתה ידועה לחכמי התלמוד מובאות בקשר לשאלה אם מותר למחוק את שמותיו של האל. בשבועות לה ע"א מובא כך:

יש שמות שנמחקין ויש שמות שאין נמחקין. אלו הן שמות שאין נמחקין, כגון: אל, אלהיך, אלהים, אלהיכם, אהיה אשר אהיה, אלף דלת, ויוד הי, שדי, צבאות – הרי אלו אין נמחקין. אבל: הגדול, הגבור, הנורא, האדיר, והחזק, והאמיץ, והעוז, חנון, ורחום, ארך אפים, ורב חסד – הרי אלו נמחקין.

בדומה לכך מובא בירושלמי מגילה פ"א הי"א, עא ע"ד:

כל השמות הכתובים בנבות, אף על פי שהן כתובים באל"ף למ"ד – הרי אלו קודש... אבל: חנון, ורחום, ארך אפים, ורב חסד, מלך מלכים, מרומם, וגדול, ונורא, ועליון, אדיר, צדיק, ישר, חסיד, תמים, גיבור – הרי אילו חול.

לאמור, חכמי התלמוד הכירו רשימות תארים לה', שלא בסדר אלפביתי, בהקשרים שונים, אף כי הכינויים דומים או אף שווים. עם זאת, לא התירו החכמים להשתמש בתארים לה' כשבח הנאמר בתפילה,¹⁹ הוא המנהג המשתקף בפיוט "אדיר הוא / בחור הוא / גדול הוא" וכי.²⁰

והנה, המנהג שנפסל בספרות התלמודית, היינו הפלגה בשמותיו של האל, מוכר היטב בספרות ההיכלות, היא הספרות המיסטית מן המאות הרביעית והחמישית לספירה.²¹ בספרות זו מצויים שבחים רבים לה', ובהם רשימת תארים לה', ובין היתר גם תפילה זו:

...האל הגדול הגבור והנורא החזק והאמיץ האדיר והאביר 'דודי צח ואדום דגול מרבבה' (שיר השירים ה, ז).²²

הרי כאן צירוף (או אולי: גיבוב) של תארים (שלא בתפילת העמידה), מעין התפילה שנאסרה על ידי ר' יוחנן ור' יונתן (בעמידה). לא זו בלבד, אלא שתארים נוספים המובאים בתלמודים בהקשר של מחיקת שמות ה' מצויים גם בהיכלות, והכינויים לה' שבהיכלות היו מוכרים גם לבעלי התלמוד. מתוך התיאור בירושלמי שם "ושיתקו אותו" יש להניח כי החזן הכיר תארים נוספים לה', מעין התארים המופיעים ב"מעשה מרכבה" זה ובספרות ההיכלות בכלל. לפיכך, מסתבר שקצפם של חכמי התלמוד יצא על חזנים שבתפילתם הפומבית השתמשו בלשונות המוכרות להם מחוגים מיסטיים (בדרומה של ארץ-ישראל), שימוש ברשימה בלתי-נגמרת של תארים לה'.²³ כבדרך אגב ניתן ללמוד ממקבילה זו שבין התלמודים לבין ספרות ההיכלות על הקשרים שבין חכמי התלמוד ובין בעלי ספרות ההיכלות, אלא שעניין זה טעון ליבון בנפרד.

והנה, לא זו בלבד שבספרות ההיכלות מובאת רשימת תארים לה', כמובא בתלמודים, אלא שמופיעים בה כמה פיוטים בעלי דמיון מופלג לפיוט "אדיר הוא" הנדון עתה (בלעדי הפזמון). למשל, בהיכלות רבתי יב, ב מובא פיוט שכולו תארים לה':

מלך אביר / מלך ברוך / מלך גדול / מלך דגול / מלך הדור...²⁴

פיוט זה היא ליטאניה שמבנהו דומה ל"אדיר הוא" אלא שבהיכלות רבתי מילת הקישוט היא "מלך" בעוד שב"אדיר הוא" מילת הקישוט היא "הוא" (וכן הפוך הוא סדר המילה הקבועה, אם בסוף הצלע כאפיפורה, ואם בתחילתה כאנאפורה). למעט הבדל זה, הרי ששני הפייטנים מציינים את תוארי ה' בסדר אלפביתי, וחלקם הגדול של התארים אף זהה. לא זו בלבד, אלא שבהיכלות רבתי כג, מובא פיוט הנראה כשילוב של שני הפיוטים גם יחד, "מלך אביר" מחד גיסא, ו"אדיר הוא" מאידך גיסא. כתוב שם כך:

מלך ישראל הוא / מלך אהוב הוא / מלך ברוך הוא / מלך גאה הוא / מלך דגול הוא / מלך הדר הוא...²⁵

כלומר, בעל היכלות רבתי הביא ליטאניה המורכבת מתארים לה' המסודרים בסדר אלפביתי, וכל "צלע" פותחת ומסתיימת במילה קבועה: "מלך" בתחילתה (אנאפורה), ו"הוא" בסיומה (אפיפורה).

הווי אומר, הפיוט "אדיר הוא" דומה לפיוטי ספרות ההיכלות הן מצד תוכנו (שבחים לה'), והן מצד מבנהו הספרותי (ליטאניה), סדר אלפביתי, וצלע קצרה הפותחת או מסתיימת במילת קישוט קבועה.²⁶ דומה כי מכאן ניתן להסיק גם על זמנו של הפיוט, שכן צורתו הפשוטה (אם לא ה"פרימיטיבית") באה ללמד כי הוא מן הפיוטים הקדומים בני תקופת התלמוד, שחוברו על ידי

פייטנים שקדמו לפייטנים ידועי השם, היינו במאות השלישית עד החמישית לספירה.²⁷ ככל הנראה, התחבר הפיוט בארץ-ישראל, כפי שניתן ללמוד על כך הן מתוכנו והן מצורתו הפיוטית. תוכן דומה של תארים לה' הוצג לעיל כחלק מהתפילה בארץ-ישראל, גם אם היא נאסרה על ידי חוגי החכמים. קרבתו של הפיוט לספרות ההיכלות רומזת אף היא כי הוא חובר בארץ-ישראל, אלא שאין בכך ראיה מובהקת (שכן קטעים מספרות ההיכלות כוללים ארמית בבליית). מסתבר שדווקא אופיו הפשוט של הפיוט גרם לכך שבני דורות מאוחרים יותר לא הסתפקו בפיוט כמו שהוא, והוסיפו עליו את הפזמון ואת הבקשה "אל בנה" וכו' (ובכך אף טשטשו את אופיו ומקורו המיסטי). מכל מקום, קשה ללמוד דבר ברור על זמנו של הפיוט בשל העובדה כי כבר מראשית הופעתו בהגדה של פסח בא שיר זה יחד עם תרגומו בידיש.²⁸

זיקתו של הפיוט לספרות ההיכלות בתוכן, בצורה, וממילא גם בזמן, יש בה כדי להסביר את מקורו המשוער של הפיוט. כפי שמסתבר הדבר מעצמו, הפיוט "אדיר הוא" אינו מבטא זיקה לחג כלשהו.²⁹ ואולם, עתה מתברר כי פיוט זה נושא אופי מיסטי, שהרי צורתו כהמנון שבח לה' משקפת חוויה מיסטית יותר מאשר חג מסורתי כלשהו. לאמור, מן הסתם נוצר הפיוט "אדיר הוא" בין יהודים ששרו אותו ללא קשר לחג מוגדר, כי אם בהיותם נתונים בחוויה מיסטית. מן הגיוון הרב שבצורת הופעתו של הפיוט, עם מספר משתנה של אמירת פזמון, רשימת תארים הבאה עם "הוא" ובלעדי "הוא", כמו גם הבדלים קלים שבין הגרסאות השונות "זך" לעומת "זכאי", יש ללמוד על אופיו ומקורו האורלי של הפיוט. לאמור, הפייטן הכיר תארים שונים לאל, ואותם הוא סידר כאבני-בניין או כמטבעות-לשון מדי פעם מחדש.³⁰ הפייטן היה יכול להוסיף על התארים מילות קישוט קבועות, כגון: "מלך", "הוא", או "אתה".³¹ הפייטן אף גיוון את רשימת התארים שהכיר (הוא וקהלו), באמצעות הבאת התארים בצורה מצומצמת שלא בסדר אלפביתי, או שהביאם בסדר אלפביתי ובצורה "מפותחת" (כפול פעם, פעמיים, או במספר משתנה של תארים). הואיל והפיוט היה נאמר על-פה (והסדר האלפביתי הוא אמצעי מנמוטכני נוח), ולא היה לו נוסח "מקורי",³² לא חששו המתפללים מחברי הפיוט – הם, או צאצאיהם – להעבירו לסדר התפילה המקובל. תופעה זו של העברת פיוטים מחוויה מיסטית לתוך התפילה המסורתית, מוכרת יפה מפיוטי היכלות אחרים שהחלו דרכם כהמנון מיסטי, ואחרי כן הושגרו בתפילה עד אשר הם מוכרים כיום לכל מתפלל מסידור התפילה היום-יומי.³³ מסתבר כי כך אירע אף ל"אדיר הוא", שהחל דרכו כפיוט מיסטי, אך נתפרסם מאוחר יותר כפיוט הצמוד לסדר הפסח.³⁴

ב. "אדיר במלכה"

הפיוט "אדיר במלכה" (או: "כי לו נאה כי לו יאה"), מובא בהגדה של פסח לפני "אדיר הוא", והוא מעורר קשיים השונים מאלו שנדונו בנוגע לפיוט הקודם. לצורך הדיון בפיוט, הן באשר לתוכנו והן באשר למבנהו, די להביא ממנו בית אחד:

אָדיר בַּמְלֹכָה
בְּחֹר בְּמֶלֶכָה
בְּדִרְדִּי יֵאמְרוּ לוֹ
לֶךְ יֵלֶךְ. לֶךְ כִּי לֶךְ. לֶךְ אִף לֶךְ. לֶךְ הִי הַמְּמַלְכָה.
כִּי לוֹ נָאָה. כִּי לוֹ יָאָה:

תחילה יידון תוכנו של הפיוט, כמו גם מקורו, ולאחר מכן יתבררו מבנהו וזיקתו לפיוטים אחרים. על פיוט זה כתב גולדשמידט (תש"ך, עמ' 97) כך: "שיר תהילה כללי שאין לו זיקה לליל פסח, אלא הוא מסוג הזמירות שהיו שרים בשעת הסעודה". ואכן, יש להודות בחלקם הראשון של דברים אלו, אבל חלקם השני מעורר תמיהה. מניין ידע אדם כי פיוט זה "הוא מסוג הזמירות שהיו שרים בשעת הסעודה"? כשם שגלוי הדבר כי אין בפיוט רמז לליל פסח, כן גלוי הדבר כי אין בו רמז לסעודה כלשהי. אדרבה, העובדה כי הפיוטים "אז רוב נסים", "אומץ גבורותיך" ו"חסל סידור פסח" שנוספו להגדה היו במקורם חלק מקרובות לשבת הגדול או לחג הפסח,³⁵ באה ללמד כי אין ללמוד מפיוט שנאמר בשעת סעודה כי כבר במקורו הראשוני הוא נועד להיאמר בשעת סעודה.

ברם, דומה כי ניתן ללמוד על מקורו המשוער של הפיוט על פי תוכנו, ובמידה מסוימת גם על פי מבנהו. עיון במילות הפיוט יגלה עד מהרה מה הן המילים הנפוצות בפיוט, או בלשון אחרת: מהי המילה המנחה בו. המילה ה"שוררת" בפיוט היא, כמובן, "לך", היינו מילת זיקה המתייחסת לה'. אכן, להלן יתברר כי מילה זו רומזת לפסוקים שונים שעניינם שבח לה', אך אין בכך כדי לאפיין את הפיוט. כיוצא בכך, גם המילה "הלכה" אינה מסייעת בהגדרת ייחודו של הפיוט, שכן אין "כהלכה" כאן אלא תואר-השם: "כיאות". כלומר, תדירות "כהלכה" אינה יכולה ללמד דבר. אף מילות ה"פזמון": "כי לו נאה כי לו יאה" אינן אלא שבח לה' שאין ללמוד מהן משהו מוגדר, ואף הכינויים לה' ולמלאכיו המתחלפים בכל "בית" לא יצאו ללמד על עצמם כמעט ולא כלום.

לעומת שפע המילים והכינויים שאינם מלמדים דבר, מובאת המילה "מלכה" בכל בית, כמו גם המילה "ממלכה", פעם בראש כל בית ופעם בסיומו. לאמור, ניתן לראות בפועל "מלך" מעין "מילה מנחה" בפיוט, ולא ניתן אלא לשער מתי מתאימות מילים אלו, "מלכה" ו"ממלכה", להיאמר. דומה

כי העת הראויה לציין את מלכות ה' היא ראש השנה, ולפיכך לא יהא זה רחוק לשער כי מוצאו של הפיוט "אדיר במלוכה" היה בראש השנה (כפיוט המלווה את ברכת קדושת השם).³⁶

מסקנה זו מתחזקת לאור בחינת מבנהו של הפיוט, כמו גם פיוטים דומים לו. על המבנה של הפיוט כותב גולדשמידט (תש"ד, עמ' 97), בהתייחסו ל"אדיר הוא" כי "הוא בא בהמשך ל"כי לו נאה" והוא דומה לו בתוכן ובמקצת גם במבנה". ברם, אשר למילים המתארות את ה', אכן יש דמיון מסוים בין שני הפיוטים, מצד התוכן, כפי שהכינויים לה' יתבררו להלן. אולם, אשר למבנה של שני הפיוטים, יש לדחות את דבריו של גולדשמידט, שהרי גלוי הדבר כי "אדיר הוא" עשוי כליטאניה והוא בעל מבנה פשוט, ואילו "אדיר במלוכה" עשוי בצורה משוכללת. לאמור, מצד הצורה הספרותית, ובהתעלמות מאוצר המילים, אין כל דמיון בין הפיוטים (ובפרט לאחר שיתברר דמיונו של פיוט זה לפיוטים דומים אחרים).

מבנהו של "אדיר במלוכה" הוא כדלהלן. הפיוט עשוי מ"בתים", וכל "בית" מחזיק שלוש צלעות ופזמון. הצלעות עשויות בסדר אלפביתי, הן מכילות 2 / 2 / 3 מילים, ויש בהן חריזה קבועה (מלוכה — הלכה),³⁷ בכל צלע ראשונה ושנייה. שתי הצלעות הראשונות משבחות את ה' באמצעות כינוי מתחלף, ואילו הצלע השלישית מתייחסת למלאכי ה', בכינוי משתנה, אשר משבחים לה'. לאחר כל "בית" בא פזמון, הוא השבח של המלאכים לה', פזמון המורכב משני עניינים. ראשיתו של כל פזמון היא במילים בעלות משמעות סתומה, ומילת הזיקה (בגוף שני), "לך", מופיעה בהן שבע פעמים (מתוך אחת עשרה מילים!). לאחר מכן הוסיפו בני הדורות המאוחרים יותר (ובדוחק: אולי כבר הפייטן), "כי לו נאה, כי לו יאה", היינו שבח לה' (באמצעות מילת זיקה בגוף שלישי), שבח מסכם ומוכפל לחיזוק.³⁸

למעשה, הפזמון "לך ולך" וכו', עשוי בצורה משוכללת ומתוחכמת, כמעט חידתית, ולא ניתן להבין את המילים הסתומות ללא עזרת הפירושים. כבר בכך ניכר השוני בין שני הפיוטים: בעוד ש"אדיר הוא" הוא פיוט פשוט, הרי הפיוט "אדיר במלוכה" מייצג תחכום הן באשר למבנהו והן באשר לפזמון. למרות שוני צורני זה, הרי שהכינויים של ה' (ובמידה מסוימת של מלאכיו) זהים או דומים בשני הפיוטים, למעט מקרים ספורים, כפי שהעניין מוצג כאן (המילה הראשונה: כינוי מ"אדיר הוא"; המילה השנייה כינוי מ"אדיר במלוכה"): גדול / גדודיו; חסיד / חסין; טהור / טפסריו; מלך / מרום; נאור / נורא; סגיב / סביבו; עזוז / עניו; שדי / שנאניו.³⁹ לאמור, מתוך עשרים ושתיים "אותיות", רוב התארים שבשני הפיוטים זהים, ורק מיעוט בן שמונה (או שבעה) כינויים שונה בין שני הפיוטים.⁴⁰

כידוע, מתאפיין הפיוט הקדום בכך שאין בו חריזה, אין בו תחכום, ואף לא התייחסות לפסוקים.⁴¹ לפיכך, ועל סמך הדיון עד כה בלבד, יש להניח כי הפיוט "אדיר במלוכה" מאוחר בזמן ל"אדיר הוא", ומסתבר, על כן, כי הפיוט הקדום השפיע על המאוחר יותר, בעיקר בבחירת התארים לאל, אך גם מבחינת אופיו כשבח לה'. הבנתו המלאה של הפיוט טמונה בהבנת רמזיו של הפייטן ל"לך ולך" וכו', הן הן מילות הפזמון הסתומות, ולאחר שהן תתבררנה ניתן יהיה לבחון פיוטים הדומים לפיוט הנדון עתה.

דומה כי בפירוש המיוחס לר' יצחק אברבנאל עמד המפרש על אופיים הסתום של המילים, הוא הפירוש הידוע והמקובל כיום: מילים אלו אינן אלא תקציר פסוקים מהתנ"ך.⁴² אם כן, יש לקרוא את המילים כשברי שלושה פסוקים: "לך ולך" – "לך דמיה תהלה אלהים בציון ולך ישלם נדר" (תהלים סה, ב); "לך אף לך" – "לך יום אף לך לילה" (תהלים עד, טז; או אפשר בדוחק: "לך שמים אף לך ארץ", שם פט, יב);⁴³ "לך כי לך... לך ה' הממלכה" – "לך ה' הגדלה והגבורה והתפארת והנצח וההוד כי כל בשמים ובארץ לך ה' הממלכה והמתנשא לכל לראש" (דה"א כט, יא).⁴⁴ לאמור, החוט המקשר פסוקים אלו הוא שיש בהם שבח לה' המתבטא בכפליים "לך", מילה שהוכפלה בפיוטים ובתפילות עוד בתקופת התלמוד.⁴⁵

ובכן, הפייטן נטל שבחים לה' מהתנ"ך וייחסם למלאכים, כדרך המוכרת כבר במדרשי חז"ל, כאילו בפסוקים אלו משבחים המלאכים את ה'.⁴⁶ ברם, נראה כי בשימוש בפסוק "לך כי לך" כשירת מלאכים הסתמך הפייטן על דברי הדרשן בבראשית רבה ו, ב:

לך יום אף לך לילה (תהלים עד, טז) – לך היום מקלס, לך הלילה מקלס, מה היום ברשותך אף הלילה ברשותך, בשעה שאתה עושה לנו נסים ביום – לך יום, ובשעה שאתה עושה לנו נסים בלילה – אף לך לילה. בשעה שאתה עושה לנו נסים ביום – אנו אומרים לפניך שירה ביום, בשעה שאתה עושה לנו נסים בלילה – אנו אומרים לפניך שירה בלילה... עשיתה לנו נסים ביום... עשיתה לנו נסים בלילה ואמרנו לפניך שירה בלילה "השיר יהיה לכם כליל התקדש חג" (ישעיה ל, כט).⁴⁷

לאמור, הדרשן ראה ביום ובלילה מעין ישויות ממשיות המקלסות את ה', בדומה לרעיונות מקראיים ותלמודיים בנוגע לשירת היקום לה'.⁴⁸ ואולם, חובה לציין כי הדרשן השתמש בפסוק המקראי כאילו היה שירת-מלאכים, ולא פחות חשוב הוא שימוש בפסוק "השיר יהיה לכם כליל התקדש חג", פסוק שהובא בתלמוד כראיה לאמירת הלל בערב חג הפסח.⁴⁹ כלומר, הפייטן הסתמך על רעיון מדרשי (ואף בכך שונה הוא מן הפייטנים הקדומים), ועיבד את הרעיון באמצעות פיתוחו בזיקה לפסוקים נוספים שבהם המלה "לך", תוך יצירת מבנה שלם של "בתים" העשויים שלוש צלעות ומסודרים באופן אחיד.

דומה כי אחר שהובהרו מילות הפיוט ומבנהו, ניתן לעיין בו שוב באמצעות הקבלת פיוטים הדומים לו, ובכך יתבררו הן מבנהו והן "מקורו" המשוער של הפיוט (בתפילה ובזמן התחברותו).

שני פיוטים במחזור לראש השנה דומים לפיוט הנדון עתה, "אדיר במלוכה", הן בצורתם והן בתוכנם, ובמידה מסוימת ניתן לראות בהם פיוטים מקבילים. במחזור לראש השנה מופיע פיוט שמתוכו מובא כאן ה"בית" הראשון:

אדירי אַיִמָה יְאִדירו בְּקוֹל
 בְּרֵאֵי בְּרַק יְכַרְכוּ בְּקוֹל
 גְּבוּרֵי גְבוּה יְגַבירו בְּקוֹל
 ה' מֶלֶךְ ה' מֶלֶךְ ה' יְמַלֵּךְ לְעֵלָם וָעַד.⁵⁰

"בית" ראשון זה של הפיוט, וכל ה"בתים" שלאחר מכן, עשויים במתכונת קבועה: אלפבית משולש, שלוש צלעות בכל בית, כל בית מסתיים בפזמון (שחלקיו מובאים בסיום כל צלע). ברם, מעבר להיבט הצורני, הרי שתוכן הפיוט "אדירי איומה" זהה עקרונית לתוכן הפיוט "אדיר במלוכה": המלאכים שכינוייהם מתחלפים מדי צלע משבחים לה', והשבח לה' נעשה באמצעות ציטוט פסוקים מהמקרא. כידוע, המילים "ה' מלך ה' מלך ה' ימלך לעלם ועד" אינן פסוק של ממש, כי אם "פסוק מלאכותי", המובא בתפילות ישראל כמה וכמה פעמים.⁵¹ לענייננו חשוב במיוחד להדגיש כי "פסוק" זה הובא כחלק מ"קדושה" בספרות ההיכלות, ואף היה כלול פעם בנוסח תפילתם של בני ארץ-ישראל בתוך "הקדושה הסמויה" שבברכת גאולה.⁵²

ה"פסוק" המשמש את הפייטן כפזמון עשוי מצירוף של קיצורי שלושה פסוקים: "ה' מלך עולם ועד אבדו גוים מארצו" (תהלים י, טז); "ה' מלך גאות לבש לבש ה' עז התאזר אף תכון תבל בל תמוט" (שם צג, א); "ה' ימלך לעלם ועד" (שמות טו, יח). לאמור, הפייטן תפס שלושה פסוקים המדגישים את מלכות ה' בעולם באמצעות הבאת הפועל "מלך" בשלושת הזמנים: בינוני, עבר ועתיד, ובכך רמז לנצחיות מלכות ה'. תופעה זו מוכרת בברכת "הטוב והמטיב" המסיימת את ברכת המזון, שם אומר המברך: "הוא הטיב, הוא מטיב, הוא יטיב לנו (הוא גמלנו, הוא גומלנו, הוא יגמלנו לעד)", ובכך מפרש את הצירוף "הטוב והמטיב". כלומר, שבח לאל המתייחס לנצחיות (=לעד), "תכונות" האל בשלושת ממדי הזמן האפשריים.

דומה כי כבר עתה ניכר הדמיון שבין "אדיר במלוכה" לבין "אדירי איומה", אך קודם שעניין זה יתברר במלואו כדאי לעיין בפיוט מקביל ל"אדירי איומה", פיוט שאף הוא מופיע בשחרית של (יום ב' של) ראש השנה (בנוסח אשכנז), אלא שהפעם שם מחבר הפיוט ידוע: שמעון ברי' יצחק (שחי

במגנצה בסוף המאה העשירית ובראשית המאה האחת-עשרה).⁵³ ה"בית" הראשון של הפיוט ידגים היטב את דמיונו ל"אדירי איומה":

כָּל שְׁנָאֵנִי שַׁחַק בְּאֶמֶר מְאֻמִּים ה' מְלֹךְ.
 כָּל שׁוֹכְנֵי שְׁקֵט בְּבִרְכָה מְכֻרָּים ה' מְלֹךְ.
 אֱלוֹ וְאֱלוֹ בְּגִבָּה מְגֻדִילִים ה' יְמֹלֵךְ.
 ה' מְלֹךְ ה' מְלֹךְ ה' יְמֹלֵךְ לְעֵלְמָ לְעֵד.⁵⁴

לאמור, מבנהו של פיוט זה הוא כשל "אדירי איומה", אלא שהפייטן סידר את הצלעות באקרוסטיכון של שמו. כל "בית" מכיל שלוש צלעות ופזמון, בדומה ל"אדירי איומה", אף כי מבנהו נראה משוכלל יותר. הצלע הראשונה בכל "בית" מתייחסת למלאכים, הצלע השנייה מתייחסת לבני אדם, לישראל, והצלע השלישית מתייחסת ל"אלו ואלו", היינו המלאכים יחד עם ישראל משבחים את ה', בדומה לאמור בקדושה.⁵⁵ בשנותו את מיהותם של המשבחים בכל צלע שלישית אחז הפייטן בשיטתו של פייטן "אדיר במלוכה", שם שתי הצלעות הראשונות שבכל בית מתייחסות לה' ואילו הצלע השלישית מתייחסת למלאכים.

דומה כי לאחר העיון בשני פיוטים אלו ניתן לשוב ולעיין בדמיונו של הפיוט הנדון עתה "אדיר במלוכה" ל"אדירי איומה" ול"כל שנאני שחק" גם יחד.⁵⁶ מבחינת המבנה הרי פיוטים אלו הם בעלי דמיון רב, שכן שלושתם עשויים "בתים" בני שלוש צלעות ופזמון חוזר. יתר על כן, הפזמון בפיוט "אדיר במלוכה" עשוי משברי פסוקים (ובהם קילוס ה' ומלכותו), ממש כב"אדירי איומה". ההבדל היחיד שבהבאת הפיוט נראה בכך שב"אדיר במלוכה" אין שבר-פסוק בסוף כל צלע, שלא כמו בפיוטים האחרים. אפשר שדברים בגו, אך אפשר שאין תופעה זאת נובעת אלא ממנהגם של המתפללים אשר לא בכל הפיוטים אחזו במידה שווה של קיצור ושינוי. לאמור, המילים "לך ולך" וכו' היו סתומות, ועל כן לא שיבצו המתפללים (או הפייטן) בסופה של כל צלע, בעוד שהמילים "ה' מלך" וכו', מובנות גם כשהן קיצור, ועל כן לא נמנעו המתפללים מלומר את הפיוט כשבסוף כל צלע מובא קטע מהפזמון. במיוחד אמורים הדברים בהתחשב בעובדה שקשה לדעת אם במילים "לך ולך" כמו גם במילים "ה' מלך" וכו' התכוונו הפייטנים לכל הפסוק, ולא ציינו אלא את קיצורו כרומז על הכל, או שמא התכוונו לקיצורי הפסוקים בלבד.⁵⁷

שוויון זה שבמבנה הפיוטים מחזק מצד אחד את שהועלה לעיל בנוגע למקורו של "אדיר במלוכה" בתפילת ראש השנה, הוא החג בו מוזכרים מלאכים בפיוטים יותר מאשר בכל חג אחר.⁵⁸ מן הצד האחר, ניתן להיעזר בדמיון זה לקביעת זמנו של הפיוט, אף אם לא בצורה חותכת.

כבר הוכח כי "אדיר במלוכה" תלוי ב"אדיר הוא", ואף מאוחר לו בזמן. אמנם, פיוטים אלפביתיים (פשוטים, כפול שניים וכפול שלוש), מוכרים כבר בספרות ההיכלות,⁵⁹ אבל נראה ש"אדיר במלוכה" מאוחר יותר בזמן. תלותו של הפיוט במדרשי האמוראים, החריזה הקבועה בין הצלעות, הסתמכותו על פסוקים וצורתו המשוכללת עד כדי תחכום באות ללמד כי הוא חובר לאחר תקופת הפיוט הקדום. לאמור, לאחר המאה החמישית לספירה, היינו בזמנם של הפייטנים ידועי השם. בשל תלותו של הפיוט ב"אדיר הוא", כמו גם בשל פעולת הפייטנים בארץ-ישראל (יותר מאשר בבבל), סביר להניח שהפיוט חובר בארץ-ישראל, אך אין לכך הוכחה מכרעת. מסתבר, אף כי אין הכרח, שהפיוט "אדירי איומה" מאוחר ל"אדיר במלוכה", כשם שמסתבר כי "כל שנאני שחק" מאוחר ל"אדירי איומה". כל פיוט נראה משוכלל מרעהו, ולכאורה נראה כי שכלול מעין זה נוצר במהלך ניסיון של שנים בפי פייטנים רבים.⁶⁰

אמור מעתה, הפיוט "אדיר במלוכה" התחבר, ככל הנראה, בארץ-ישראל בין המאה השישית למאה התשיעית כפיוט לראש השנה, ומשם "נדד" הפיוט לתפילות ישראל בימי מועד נוספים.⁶¹ מן הסתם, המתפללים העבירו את הפיוט אל ליל הסדר מתוך חיבתם לשיר, למילים או למנגינה (ומוטב: לשתיהן גם יחד), עד שבסופו נשתקע הפיוט בהגדה של פסח, משם הוא מוכר, בלי להותיר עקבות בתפילת ראש השנה, כדרך שאירע עם פיוטים ותפילות אחרות.

סיכום

הפיוט "אדיר הוא" התגלה כפיוט בעל אופי מיסטי הקרוב באופיו לפיוט הקדום ולפיוטים הדומים לו המצויים בספרות ההיכלות. מסתבר כי הפיוט חובר על-פה בין המאות הרביעית והחמישית לספירה, ככל הנראה, בארץ-ישראל.⁶² אף שבמקורו לא נועד הפיוט לפסח הרי שבמשך הזמן הוא הועבר לשימוש בחגים, אלא שנעלם מהחגים האחרים, ונותר רק בהגדה של פסח. במרוצת השנים, ותוך כדי השימוש בפיוט, נוסף לו "פזמון" המורכב מהבקשות: "יבנה ביתו בקרוב" ו"אל בנה". "פזמון" זה הוסף לפיוט ה"מקורי" במספר בלתי קבוע של פעמים, וצירוף זה שינה את אופיו של הפיוט מאוסף תארים להי ל"בקשה".

מחבר הפיוט "אדיר במלוכה" עיצב את תבנית פיוטו בהסתמך על מדרש-אגדה אמוראי מזה, תוך שימוש בכינויים להי שנטל מ"אדיר הוא" מזה. הוא חי בתקופה מאוחרת יותר בארץ-ישראל, בערך בין המאה השישית למאה התשיעית לספירה, או מעט מאוחר יותר.⁶³ הפיוט חובר במקורו לראש השנה, אך המתפללים העבירוהו להזדמנויות נוספות, כדרך שעשו לפיוטים אחרים, מתוך חיבתם לשיר (המילים או המנגינה). הפיוט השפיע על מחברים מאוחרים יותר והם שכללו את תבניתו הבסיסית של הפיוט באמצעות יצירת פיוט חדש מובנה כהלכה ומובן לציבור. המתפללים

המאוחרים הכירו, כנראה, את הפיוט מתפילת חג הפסח, ומשם נטלוהו להגדה של פסח, 64 שם הוא נותר, ואילו ממקומו הראשוני הוא נעלם.

הפיוטים הנדונים או המוזכרים כאן הם כדלהלן:

- אבירי ארץ
- אדיר הוא, בחור הוא
- אדיר במלוכה, בחור כהלכה
- אדירי איומה יאדירו בקול
- אהוב נגלה על הר סיני ונתן תורה לישראל
- אוריי ערץ
- אומץ גבורותיך
- אז רוב נסים הפלאת בלילה
- אחד מי יודע
- אילו הוציאנו ממצרים
- אל אדון על כל המעשים
- אתה הוא אדון אלוהי האלוהים ואדוני האדונים
- גברת ממלכה
- היום תאמצנו
- חד גדיא
- חסל סדור פסח
- כי לך ה' הגדולה, ולך היא הגבורה
- כל שנאני שחק באומר מאמירים
- מלך אביר, מלך ברוך
- מלך ישראל הוא, מלך אהוב הוא
- מעוז צור ישועתי
- צור משלו אכלנו

• פרופ' אפרים חזן העירני הערות מועילות, ואני מודה לו על כך.

הקיצורים הנהוגים כאן:

בר-אילן = מאיר בר-אילן, סתרי תפילה והיכלות, רמת-גן תשמ"ז.

גולדשמידט, תש"ח = דניאל גולדשמידט, סדר הגדה של פסח על פי מנהג אשכנז וספרד, ירושלים ותל-אביב תש"ח.

גולדשמידט, תש"ך = דניאל גולדשמידט, הגדה של פסח ותולדותיה, ירושלים תש"ך.

1. על מיקום הפיוטים בהגדות השונות, ראה: יי תבורי, פסח דורות: פרקים בתולדות ליל הסדר, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 341-338.
2. מבחינה טיפוגרפית גרידא אין לקבל צורת הדפסה זו בשל השיקולים הבאים: (א) הסדר האלפביתי יוצא מעוות והואיל והמדפיס רצה "לחסוך" בנייר, והתוצאה היא שבכל שורה יש כביכול ארבע מילים; (ב) אין הצדקה לנקודות, ואף לא לנקודתיים; (ג) אין עקביות בהדפסת "בנה ביתך בקרוב" (פעם יחד עם "אל בנה" ופעם בנפרד). עם זאת, הדיון להלן אינו מתייחס להיבט הטיפוגרפי. אגב, גולדשמידט, תש"ח, עמ' 75, הדפיס את הפיוט בצורה שונה לגמרי.
3. על "אל אדון", ראה: בר-אילן, עמ' 119 הע' 45. על "צור משלו", ראה: טובה בארי, "צור משלו אכלנו" – זמר לשבת, מחקרי ירושלים בספרות עברית, י-יא (תשמ"ח), עמ' 437-419.
4. ראה: מ' בר-אילן, "רישומה של אידיעות הקריאה על הלכות קריאת מגילה והלל", Proceedings of the American Academy for Jewish Research, 54 (1987), חלק עברי, עמ' 1-12.
5. ראה: ז' גוטהולד, "לשנה הבאה בירושלם – עיון בפיוטים ובמנהגים", בתוך: יי שויקה וחי' סבתו (עורכים), מנחת אהרן: מאסף תורני לזכרו של הרב אהרן שויקה זצ"ל, ירושלים תש"ס, עמ' 261-223.
6. על צעקת "הוא" בהקשרים אחרים, אשר אפשר והיא תלויה בפיוט הנדון עתה, או שמא בקדושת "כתר": "הוא אלוהנו / הוא אבינו / הוא מלכנו / הוא מושיענו", ראה: נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 439-395.
7. תמצית הדברים אצל בר-אילן, עמ' 57.
8. פעמים הרבה מוזכרת בתפילה הבקשה לבניית המקדש במהרה, ולמותר לפרט את כולם. עם זאת, יש לציין כי במשנת מעשר שני ה,ב כתוב בנדפס: "שיבנה בית המקדש", כביטוי של תנאי, ואילו במשנה בירושלמי מעשר שני פ"ה ה"ב, נה ע"ג כתוב: "שיבנה בית המקדש במהרה בימינו".
9. ע' שטינזלץ, הגדה של פסח, ירושלים תש"יט (ללא ציון מספר עמודים).
10. סדר הגדה של פסח, וינה תקי"א (דפוס צילום, מהדורת ט' פרשל, ניו יורק תשל"ח); סדר הגדה של פסח, קיצע תקמ"ב (דפוס צילום, מהדורת ט' פרשל, ניו יורק תשל"ח).
11. הגדה של פסח, כתב יד המבורג משנת תצ"א (דפוס צילום, מהדורת מ' לוצקי, ניו יורק תשכ"א).
12. הגדת משה הלוי במבורג (דפוס צילום, מהדורת ט' פרשל, ניו יורק תשל"ב).
13. סדר הגדה של פסח, אמסטורדם תכ"ב (דפוס צילום, מהדורת ט' פרשל, ניו יורק תשמ"א).
14. ג' כהן, סדר הגדה של פסח, פראג, רפ"ז (דפוס צילום, מהדורת האחים שולזינגר, ניו יורק תשכ"ד).
15. סדר הגדה של פסח, ונציה שס"ט (דפוס צילום, מהדורת ט' פרשל, ניו יורק תשל"ג); הגדת וושינגטון (כתב-יד מצויר משנת ר"ל, דפוס צילום, מהדורת ט' פרשל, ניו יורק תשכ"ה). בהגדה זו מופיע הפזמון פעמיים, פעם לאחר "אדיר הוא" ופעם לאחר "ברוך הוא", ואפשר שרמז לכך שאת הפזמון יש לשיר לאחר כל תואר. אגב, התארים לה' שונים בכמה מקרים, כגון: טוב, למודיו, נורא, סביבו, צבאיו, וראה עוד להלן על תארים אלו.
16. השווה לכך את הפיוט הנאמר בהקפות לשמחת-תורה, ואינו אלא "הושענא": "אלוהי הרוחות הושיעה נא / בוחן לבבות הצליחה נא / גואל חזק עננו ביום קראנו". אף כאן רשימת תארים שהפייטן השתמש בה ליצירת ליטאניה, אלא שבמקום הוספת "הוא" לאחר כל תואר, הוסיף הפייטן בקשות (על פי תהלים קיח, כה-כו), ובכך הפכה רשימת התארים ל"בקשה" (שלא כב"אדיר הוא" שהתוספת חיצונית לנוסח). חשוב במיוחד להשוות את הפיוט הנדון עתה עם פיוט הידוע מנוסח תימן בעת הכנסת ספר תורה, היינו ליטאניה, הפותח: "אהוב נגלה על הר סיני ונתן תורה לישראל, ברוך... גבור... דגול..."; וכיוצא בו הפיוט הנאמר בהקפות על המת: "אהוב ירחמו שוכן שמים / יקדים לו מחילה כטל מים, ברוך... גבור... דיין... הצור" וכו', וכן (דודזון, א, 3341): "אל אדיר שמך, אל ברוך שמך, אל גדול שמך" וכו'. ראה על כך: יי היינמן, עיוני תפילה, ירושלים תשמ"א, עמ' 144-141.
17. בכתב-יד רומי "הגבור והאדיר והאביר והאמץ" (היינו בתוספת התואר "אדיר", וראה להלן). במדרש תהלים בובר יט, צוין שהדבר קרה בבית כנסת, והשבחות שנוספו היו: "האדיר והאמץ והעוז". במגילה כה ע"א מובא נוסח דומה:

“ההוא דנחית קמיה דרבי חנינא, אמר: האל הגדול הגבור והנורא האדיר והחזק והאמיץ. אמר ליה: סיימתינהו לשבחיה דמרך?” כלומר לא השתיקו את החזן (אלא המתינו לו שיסיים, ורק אז), פנו אליו באירוניה מבלי לנמק את עמדתם בהלכה (ובברכות לג ע"ב: “האל הגדול הגבור והנורא והאדיר והעזוז והיראוי החזק והאמיץ והודאי והנכבד”; בכ"י פריס 0671: “האל הגדול הגבור והנורא העזוז החזק האמיץ האדיר הודאי והאמת”). בלוקט שמעוני עקב תתנו נכתב כי החזן ירד לפני ר' עקיבא, והוא טעות דמוכח). למחקר נוסף בעניין זה, כמו גם לדיון במקבילות שונות, ראה: י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית (נערך והושלם ביד: י" היינמן, י" אדלר, א' נגב, י" פטוחובסקי וחי' שירמן), תל אביב תשל"ב, עמ' 33; ש' ליברמן, “חזנות יניי”, בתוך: מחקרים בתורת ארץ-ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 126; ח' לשם, שבת ומועדי ישראל, תל אביב תשכ"ט, מהדורה שנייה, א, עמ' 146; מ"ב לרנר, “על ראשית הפיוט: ביירוים מדרשיים ותלמודיים”, סידרא, ט (תשנ"ג), עמ' 13-34 (במיוחד: 23-24); Eileen M. Schuller, “The Psalm Within the Context of Second Temple Prayer”, CBQ, 54 (1992), pp. 67-79 (esp. 72-75).

18. המילים (בראשית טז, ה): “ישפט ה' ביני ובינך” תורגמו בתרגום הניאופיטי: “ויפרס שלמה ביני ובינך”.

19. ברם, השווה לירושלמי ברכות פ"א ה"ח, ג ע"ד, נוסח ברכה שנחלקו בתלמוד מי בדיוק אמרו: “מודים אנחנו לך אדון כל הבריות, אלוה התשבחות, צור עולמים, חי העולם, יוצר בראשית, מחיה המתים, שהחייטנו וקיימתנו” וכו'. בדומה לכך מופיעה רשימת תארים לה' בתפילת “ישתבח” (שזמנה קודם לימי הגאונים, ושפע התארים בה קרוב למצוי בספרות ההיכלות): ‘אל, מלך, גדול, ומהולל בתשבחות, אל ההודאות, אדון הנפלאות, בורא כל הנשמות, רבון כל המעשים, הבוחר בשירי זמרה, מלך, יחיד, אל, חי העולמים’. השווה גם לסימנה של תפילת ‘יוצר’: ‘כי הוא לבדו מרום וקדוש, פועל גבורות, עושה חדשות, בעל מלחמות, זורע צדקות, מצמיח ישועות, בורא רפואות, נורא תהלות, אדון הנפלאות’. ואולם, תארים אלו מורכבים מצירופי לשון, בעוד שהתארים ה'פסולים' הם בני מילה אחת, ומסתבר שלא כל חכמי התלמוד הסכימו לדעתם של ר' יוחנן ור' יונתן. ‘שרידי לריבוי-תארים בברכת ‘אבות’ ניתן לראות בנוסח התפילה של יהודי פרס (מהדורת ש' טל, ירושלים תשמ"א, עמ' 11-12): ‘האל הגדול הגבור והנורא, אל עליון, מלך רם מושל על כל, גומל חסדים טובים וכו'. השווה שם גם לתוספת ‘אדיר נצח' ביגבורות’.

20. השווה גם לאבות ד, כב: ‘שהוא אל, הוא היוצר, הוא הבורא, הוא המבין, הוא הדיין, הוא עד, הוא בעל דין, והוא עתיד לדון’. מבנה ספרותי זה, על אף דמיונו למבנה שבפיוט (תארים לאל הסמוכים ל'הוא'), שונה בתארים לאל.

21. דעות שונות נאמרו בסוגיה זו. ראה: בר-אילן, עמ' 83, 133-140. ברם, השיקולים לקביעת זמנה של ספרות זו נעשו על בסיס ניתוח ספרותי בלבד, ואפשר שניתוח בלשני יתקן (או יחזק), מסקנה זו. ראה עוד: מ' בר-אילן, ‘שלשלת הקבלה בספרות ההיכלות’, דעת, 56 (תשס"ה), עמ' 5-37.

22. P. Schäfer, Synopse zur Hekhalot-Literatur, Tübingen: J. C. B. Mohr, 1981, p. 178, # 419; ראה עוד שם עמ' 198 פסקה 503: ‘האל המלך הגדול הגבור והנורא הנשגב והנפלא והעונה בעת צרה' וכו'. עיין עוד: י" נוה, על חרס וגומא, ירושלים תשנ"ב, עמ' 168-169. על השימוש בפסוק ‘יודי צח ואדום’, ראה: י"ח ורטהימר (מהדיר), מדרש שיר השירים, ירושלים תשמ"א, עמ' קג; S. Leiter, ‘Worthiness, Acclamation, and Appointment: Some Rabbinic Terms’, Proceedings of the American Academy for Jewish Research, 41-42 (1973-74), pp. 137-168 (esp. 142-145).

23. רשימת תארים לאל כסוג של שבח הייתה מקובלת בעולם המסופוטמי. עם זאת, כיצירה ספרותית ידועה רשימה מעין זו רק משיר השירים זוטא, מדרש מאוחר יחסית. ראה: ש' בובר (מהדיר), מדרש זוטא, לבוב תרנ"ה (דפוס צילום, תל-אביב, חסרה שנת דפוס), עמ' 6 (ובין היתר מובאים שם התארים לה': ‘צח ואדום’).

24. על פיוט זה ראה: בר-אילן, עמ' 55; 191, # 83, P. Schäfer, Synopse zur Hekhalot-Literatur, p. 83.

25. ראה: בר-אילן, עמ' 56.

26. אמנם, תלות זו שבין הפיוטים תלויה בהנחה, בשל חסרון כתב-יד, שהפיוט ה'מקורי' אכן היה ‘אדיר הוא / בחור הוא' וכו'. ברם, אף אם לא נכתב הפיוט אלא ‘אדיר הוא / בחור גדול דגולי וכו', ניתן לומר כי הפייטן התכוון, למעשה, לאותה צורה של שירה כפי שנכתבה מאוחר יותר, היינו להוסיף ‘הוא' לאחר כל אחד מהתארים לה'.

- 27.** על הפיוטים התלמודיים, הפיוטים הקדומים, והמחקר בהם, ראה: S. Sekles, The Poetry of the Talmud, New York 1880; ז' יעבץ, 'הפיוטים הראשונים', מ' הילדסהיימר, 'י וולגמוטה ושי' עפשטיין (עורכים), לדוד צבי... לכבוד דוד צבי הופמן, ברלין תרע"ד, עמ' 69-82; א' מירסקי, 'השירה העברית בתקופת התלמוד', ירושלים, ב (תשכ"ז), עמ' 179-160 (=הנ"ל, הפיוט, ירושלים תש"ן, עמ' 57-76).
- 28.** גולדשמידט, תש"ך (עמ' 75): 'תרגום אשכנזי עתיק... נמצא כבר בהגדה שנדפסה על ידי גרשם כהן, פראג רפ"ז, ואולי התרגום עיקר'. גישה זו נראית שגויה מיסודה, שכן אין היא מתחשבת בניתוח פנימי של הפיוט, ואף אין היא מודעת לפיוטי ספרות ההיכלות. עיין עוד: מ"צ פוקס, 'לתולדות השירים "אחד מי יודע" ו"יחד גדיא" בישראל ובעמים', אסופות, ב (תשמ"ח), עמ' רא-רכו.
- 29.** כינויו של ה' בתואר 'אדיר' ידוע מדרשה פיוטית מהתלמוד הבבלי מנחות נג ע"א: 'יבא אדיר ויפרע לאדירים מאדירים באדירים; יבא אדיר – זה הקדוש ברוך הוא' וכו'. עוד על התואר 'אדיר' לה' ראה: א' גרינולד, 'פיוטי יניי וספרות יורדי מרכבה', תרביץ, לו (תשכ"ז), עמ' 257-277.
- 30.** פיוט זה, כמו גם הפיוטים ומטבעות הלשון בספרות ההיכלות מאשרים את שיטתו של י' היינמן ביחס לדרך התהוותן של התפילות והברכות. ראה: י' היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, מהדורה שנייה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 17-47.
- 31.** ראה: בר-אילן, עמ' 70-71, על הפיוט 'אתה קדוש ושמוך קדוש / אתה אדיר ושמוך אדיר' (פיוט הנמשך בסדר אלפביתי של תארים, אלא שמספרם משתנה).
- 32.** ברם, יש מי שעדיין מחפש את הנוסח המקורי של פיוט קדום אחד. ראה: מ' גרוזמן, 'לנוסחאותיו ולתולדותיו של הפיוט "היום תאמצנו"', עלי ספר, יז (תשנ"ג), עמ' 73-83. ובלשונו: '...נציין כי במקורו לא חובר כנראה אלא פיוט אחד, ואין להניח שאי פעם נתקיימו שתי יצירות שונות ומקבילות, שהקירבה ביניהן גרמה העברות הדדיות והזמינה את חילופי הנסחים' (עמ' 77). לאור האמור כאן תיאור המצב היה הפוך לחלוטין: מלכתחילה לא היה 'נוסח מקורי' והפיוט (כמו גם כל התפילות האחרות) היה מבוצע בכל פעם בדרך שונה במקצת, ובמקביל התקיימו ביצועים שונים של אותו פיוט בפיות פייטנים שונים. ראוי עוד להעיר כי הביצוע הראשון שנחשב בעיני החוקר המאוחר ל'מקורי' לא נחשב ככזה בעיני המבצע (בדומה לנגן ג'אז), והאלתור המתמיד לא נועד אלא לגוון בלי לקבוע מסמרות בנוסח 'אחד' בעל סמכות, נוסח עליו ניתן לדבר רק החל מהשעה שהועלה הפיוט על הכתב.
- 33.** ראה: בר-אילן, עמ' 11 ואילך.
- 34.** ראוי להעיר כי בסיומה של ההגדה מובאת התפילה 'נשמת כל חי' שבסופה מצוי קטע הלקוח מספרות ההיכלות, אף כי אפשר, כמובן, שהמתפללים לא ידעו זאת. ראה: בר-אילן, עמ' 98. לאחרונה התייחס ע' פליישר לשיר זה (כבדרך אגב): 'ובשיר ה"מישחי" הנלבב, האשכנזי כנראה, שצורף אל ההגדה בסופה' וכו'. ראה: ע' פליישר, 'יחסי נוצרים-יהודים בימי הביניים בראי עקום', ציון, נט (תשנ"ד), עמ' 267-316 (שם, עמ' 287).
- 35.** גולדשמידט, תש"ך, עמ' 96. אגב, אף בנוגע לפיוטים האחרים ('אחד מי יודע' ו'יחד גדיא') לא הוכח שהתחברו לסעודה, אלא שעניין זה חורג מגדר הדיון כאן.
- 36.** השווה למטבע הברכה 'אדיר המלוכה' (שנפסל), בירו' ראש השנה פ"ד ה"ו, נט ע"ג, ולמטבעות ברכה דומות בספרות ההיכלות: 'אדיר בחדרי שירה', 'אדיר בכח'. עיין: בר-אילן, עמ' 131 הע' 45, 133, 179. אגב, מיקומו של הפיוט בתפילה מתבקש בשל תוכנו העוסק בשבח שמשבחים המלאכים את ה', וכן בשל קרבתו הצורנית לברכת 'קדושת השם': 'אתה קדוש / ושמוך קדוש / וקדושים בכל יום יהללוך (סלה)'.
37. השווה לפיוטו של ר' אלעזר הקליר 'אדרת ממלכה' (ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים – ראש השנה, ירושלים תש"ל, עמ' 73), בו מופיע החרוז 'כהלכה' / 'מלוכה' בבית הראשון.
- 38.** המילים 'כי לו נאה כי לו יאה' נראות כגלוסה מאוחרת. מילים אלו נראות כהכפלה של הפזמון, ולפיכך הן יתרות. אין מילים אלו קשורות באופן ישיר למילות הפיוט, ואף לא למבנהו. גם בפיוטים המקבילים אשר יידונו להלן אין 'תוספת' זו, ולפיכך מסתבר כי הן הוספו כעין הערה פרשנית לפזמון המקורי בשל אופיו הסתום (תופעות מעין אלו

ניתן לראות במקרא, ראה: ש' טלמון, כפלי גירסה – תופעת יסוד בתולדות המסירה של נוסח המקרא, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשט"ז). המילים 'כי לו נאה' נראות כמושפעות מתפילת 'ישתבח': 'כי לך נאה ה' אלהינו ואלהי אבותינו שיר ושבחה' וכו' (והשווה ל'לך נאה לשבח' שביעו צור). הצלע השנייה בפזמון, 'כי לו יאה' עשויה, כנראה, על פי ירמיה ז, ז: 'מי לא יראך מלך הגוים כי לך יאתה', היינו פסוק המתאים לימלכויות' (ומתאים להיאמר בראש השנה, כמובא לעיל בנוגע לפיוט כולו).

39. חוסר-הקבלה מועט זה שבין הפיוטים יוצא מחוזק מעיון במקרה אחר של הקבלה קשה. באות למ"ד כתוב ב'אדיר במלוכה': 'למודיו' (הם מלאכיו של ה'), בעוד שב'אדיר הוא' כתוב 'למוד הוא' (ולא נמצאה גירסה אחרת). על מילה זו העיר ר' משה סופר, בעל החתם סופר, בהערותיו לאורח חיים סימן תפ: 'מה דכתיב בשיר "אל בנה" (היינו, "אדיר הוא")': "למוד הוא", הוא חירוף וגידוף. וראיתי בפסיקתא דשיר השירים כתיבת יד מונה שבעים שמות של הקב"ה על דרך א"ב ולא מצא תואר באות למ"ד. ונראה לי לומר "לוחם הוא", על דרך "ה' איש מלחמה" (מתוך: חיים צבי עהרענרייך, מהדיר, אוצר פירושי הגדה של פסח... להגאון הקדוש... מרן חיים יוסף אזולאי, ירושלים, חסרה שנת דפוס, צג ע"א). על כך יש להעיר כי תופעה זו מוכרת מספרות ההיכלות, וכבר ר' משה חאגיז הסתייג מהתואר 'עלוב' שניתן לה' בספרות ההיכלות (ראה: בר-אילן, עמ' 54). נראה כי כוונת הדברים קרובה, היינו שהכל מרגישים ליד הקב"ה כמה הם עלובים, וכמה עליהם עוד לשפר מעשיהם (ויש בספרות ההיכלות כמה לשונות השונות מהשימוש המקובל בדברי חכמים. ראה עוד: ד' שפרבר, דרך ארץ זוטא ופרק השלום, מהדורה שלישית, ירושלים תשנ"ד, עמ' 67). לאמור, דווקא הצורה 'למוד הוא', שהיא בבחינת 'הנוסח הקשה עדיף', מעידה על הקשר האמיץ שבין הפיוטים. אגב, התארים לה' באות למ"ד בספרות ההיכלות הם: לעד; לב; לקיח (! וראה: ש"א ורטהימר, בתי מדרשות, א, ירושלים תש"ס, עמ' קד); לוחט; לובש כשריון; לעד לעולם; לובש רחמים. ראה: בר-אילן, עמ' 22, 55-59, 71. ברם, השווה שם (עמ' 24, 28), לישערי למודי.

40. למעשה, היחס בין הדומה לשונה קטן יותר אם תילקח בחשבון העובדה כי לא כל כינוי לה' ניתן להסב לכינוי למלאכים, וחילוף הדברים (כך המצב בארבעה כינויים מתוך השמונה). אף ההבדל שבין 'חסידי' ליחסיני' נראה כנובע מחילופי גירסה, ויתכן שסבר הפייטן שאין שחר לביטוי 'מלך במלוכה' (צירוף לשוני המופיע בהגדת וושינגטון, בהגדת ונציה [לעיל הע' 13], ובהגדות מודרניות), וכך נוצר פילוג נוסף בין הפיוטים.

41. סיכום מאפייני הפיוט הקדום, ראה: י' יהלום, 'יתאוריה ומעשה בחריזה שבפיוט הקדום', הספרות, ב/4 (תשל"א), עמ' 762-766; בר-אילן, עמ' 80-83; גרוזמן (לעיל, הע' 32). על חרוזים, לכאורה, במקרא ובדברי חכמים, ראה: יו"ט לי צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, ירושלים תש"ז, עמ' 488 הע' 128.

42. בתוך: אוצר פירושי הגדה של פסח (לעיל, הע' 39), צב ע"ב. ברם, ר"י אברבנאל כתב: 'אמר ז' פעמים "לך" נגד ז' פסוקים שכתוב בהם "לך"', אך בהמשך דבריו נוכח בטעות שבחשבונו. ראה עוד: מ' איש שלום, מאיר עין על סדר והגדה של לילי פסח, וינה תרנ"ה, עמ' 111. דיון ומראי מקומות לפירושים נוספים בפסוקי 'לך' אלו, והספק בנוגע לזהות המפרש, ראה: מ"מ כשר, הגדה שלמה, מהדורה שלישית, ירושלים תשכ"ז, עמ' 189, הע' 12 (וצריך להיות שם: י' רייפמן, ציון, ב [תר"ב], עמ' 70-71).

43. פירוש זה לקוי משתי סיבות: א) הוא שומט את הקרקע מזיקת הפיוט למדרש המובא מיד להלן; ב) המילים 'לך יום אף לך לילה' הן שעמדו בתשתית השורה 'רם הודע כי לך היום אף לך הלילה' שבפיוט הקודם 'אז רוב נסים הפלאת בלילה' שחיבר ינאי. מילים אלו נראות כ'חוליית-החיבור' שבין שני הפיוטים, וראה עוד להלן בסוף. על כניסתו של פיוט זה, ופיוט נוסף משל ינאי למחזור, ראה: ע' פליישר, 'תפילה ופיוט במחזור ורמיישא', מ' בית-אריה (עורך), מחזור ורמייזא: כרך המבואות, ואדוז – ירושלים תשמ"ו, עמ' כז-נח (במיוחד: לז-לח).

44. מסיבה שאינה ברורה, אולי בטעות, הובא חלקו הראשון של פסוק זה שלא במקומו הראוי (לאחר 'לך אף לך'), וכך נוצר רושם מוטעה כאילו מדובר כאן בארבעה פסוקים (וראה להלן), ולא בשלושה.

45. ראה ירושלמי ברכות פ"א ה"ז, ג ע"ד: 'בר קפרא אמר: לך כריעה לך כפיפה לך השתחויה לך בריכה לך תכרע כל ברכך תשבע כל לשון לך ה' הגדולה והגבורה והתפארת והנצח וההודו כי כל בשמים ובארץ לך ה' הממלכה והמתנשא לכל לראשי וכו'. עיין עוד: בר-אילן, עמ' 50.

46. דוגמה לתופעה זו ניתן לראות במכילתא דר' ישמעאל, בשלח, סוף מסכתא דשירה (מהדורת ח"ש הורוביץ - י"א רבין, מהדורה שנייה, ירושלים תש"ל, עמ' 121). הובאו שם דברי ר' מאיר העוסק בשירת הים, ומלמד: 'אף עוברין שבמעיי אמן פתחו פיהן ואמרו שירה לפני המקום, שני: "במקהלות ברכו אלוהים ה' ממקום ישראל" (תהלים סח, כז); ולא ישראל בלבד אמרו שירה לפני המקום, אלא אף מלאכי השרת, שנא: "ה' אדוננו מה אדיר שמך בכל הארץ אשר תנה הודך על השמים" (תהלים ח, ב). על שימוש המלאכים בפסוק זה, ראה: א"א אורבך, חז"ל – פרקי אמונות ודעות, מהדורה שלישית, ירושלים תשל"ו, עמ' 134-135; בר-אילן, עמ' 70-72. כידוע, פסוק זה מובא בנוסח אשכנז בקדושת כתר ברגלים וימים נוראים (וראה עוד להלן), ויש בשימוש זה כדי להסביר את הכינוי לה' כאדיר (כמו גם לחזק את זיקת הפיוט לראש השנה).

47. בראשית רבה ו, ב מהדורת תיאודור אלבק, ברלין תרע"ב, עמ' 41.

48. דוגמה לכך בתהלים צו, יא-יב: 'ישמחו השמים... אז ירננו כל עצי יער'; שם יט, ב: 'השמים מספרים כבוד אל ומעשה ידיו מגיד הרקיע'. רעיון זה חוזר בתלמוד (חגיגה יד ע"ב ומקבילות), ורמוז ב'נשמת כל חי תברך את שמך... ואילו פינו מלא שירה כיס' וכו'. ב'פרק שירה' הגיע רעיון זה לפיתוחו המלא. ראה: ז' בער, סדר עבודת ישראל, דפוס צילום, תל-אביב תשי"ז, עמ' 547-552; מ' בית-אריה, פרק שירה, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ז.

49. ראה: פסחים צה ע"ב; ירו' פסחים פ"ט ה"ג, לו ע"ד.

50. ד' גולדשמידט, מחזור לימים נוראים – ראש השנה, עמ' 77. ראה עתה: י' יהלום ומ' סוקולוף, שירת בני מערבא, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 98-101.

51. 'פסוק' זה כלול בלקט הפסוקים הנפתח ב'יהי כבוד' שב'פסוקי דזימרה' ומופיע גם במקומות נוספים כבהוצאת ספר תורה, ב'ברכת הפסוקים', בין פסוקי מלכויות במוסף של ראש השנה, בברית מילה, ועוד. ראה: ש"ט גאגין, כתר שם טוב, ו, לונדון תשט"ז, עמ' 108 ואילך; ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 178, 447. על עצם התופעה של 'פסוק מלאכותי' ראה: בר-אילן, עמ' 96 הע' 27.

52. מ' בר-אילן, 'קווי יסוד להתהוותה של הקדושה וגיבושה', דעת, כה (תש"ן), עמ' 5-20.

53. ראה: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 86 ואילך. עיין שם עוד בקשר למסורות המיסטיות של פייטן זה.

54. ד' גולדשמידט, מחזור לימים נוראים – ראש השנה, עמ' 109.

55. בקדושת מוסף (נוסח ספרד): 'יחד כולם קדושה לך ישלשו'.

56. שני פיוטים נוספים נראים קרובים, אך הם רחוקים. הכוונה היא לשני פיוטים שהפזמון החוזר בהם הוא שברי ה'פסוק' 'ה' מלך ה' מלך ה' ימלך לעולם ועד', אך תוכנם שונה לחלוטין. ראה: ד' גולדשמידט, מחזור לימים נוראים – ראש השנה, עמ' 199-201. מסתבר כי הפיוט המאוחר של ר' יוסף טוב-עלם הפותח ב'אבירי ארץ' מושפע מפיוטו של יהודה 'אורי ערץ'. אי אפשר לומר כי יהודה חידש מתכונת ספרותית או לשונית זו, שכן ה'פסוק' מוכר מספרות ההיכלות בזיקה למלאכים, כפיוטים הנדונים כאן, בעוד שפיוטו של יהודה אינו קשור למלאכים. מכל מקום, ספרות ההיכלות קדמה ליהודה. על זמנו של יהודה, ראה: ש' אליצור, מחזורי שבעתות לסדרים ולפרשות, ירושלים תשנ"ג, עמ' 19 הע' 5.

57. גולדשמידט, תש"ח, עמ' 74.

58. לעומת זאת, בהגדה של פסח יש מעין פולמוס כנגד מלאכים, כפי שמתגלה הדבר במדרש 'ויוציאנו ה' ממצרים – לא על ידי מלאך, ולא על ידי שרף ולא על ידי שליח'. ראה על כך: גולדשמידט, תש"ד, עמ' 33-35; 85-86. אפשר לראות בפיוט העוסק במלאכים מגמה 'עממית' התומכת באמונה במלאכים שנועדה לאזן את המגמה ה'רשמית' המבטלת את

(תפקוד), המלאכים מכל וכל, איזון בין דעות שונות המצוי כבר במקרא (שלא בנוסח המסורה, ישעיהו סג, ח-ט: 'ויהי להם למושיע בכל צרתם: לא צר ומלאך – פניו הושיעם'. ראה: P. Winter, 'Isa 63:9 (Gk) and the Passover', *Haggadah*, *Vetus Testamentum*, 4 (1954), pp. 439-441; J. Goldin, *Studies in Midrash and Related Literature*, Philadelphia – New York – Jerusalem: The Jewish Publication Society, 1988, pp. 163-173.

59. פיוט מפורסם בסדר אלפבית כפול שתיים הוא 'האדרת והאמונה לחי העולמים' (ראה: בר-אילן, עמ' 16-19). פיוט בסדר אלפבית כפול שלוש מופיע בהיכלות רבתי כו, ה: 'אתה הוא אדון אלוהי האלוהים ואדוני האדונים / אתה הוא גדול לך מגדילים כל בעלי גדולה' וכו'. סדר התארים לה' שם הוא: אדון, גדול, גבור, נורא, צדיק, חסיד, קדוש, נאמן, תארים לה' שרובם מופיע בפיוטים הנדונים עתה.

60. יחסי הזמנים שבין הפיוטים 'אדירי איומה' ו'כל שנאני שחקי לרי' שמעון ברי' יצחק ניתנים לוויכוח. על כל פנים, ביצירתו של ר' שמעון למרות ראשוניותה, לכאורה, ניכרת בשלות, כפי שעמד על כך גרוסמן (לעיל, הע' 53, עמ' 97): 'רי' שמעון לא יצר שיטה חדשה. דרכו שאולה בעיקרה מדרכם של פייטני איטליה הגדולים, שפעלו בה במאה העשירית, ובאמצעותם שאב גם מדרכם של פייטני ארץ-ישראל. מן האמור כאן עולה כי ר' שמעון שאב גם מספרות ההיכלות, וגרוסמן עצמו הדגיש את אופיו המיסטי של חכם זה (אף אם גרוסמן לא נזקק לספרות ההיכלות!).

61. דוגמה מובהקת לתופעה זו ניתן לראות ב'יעלה ויבוא' שנתחבר עבור ראש השנה (המילה המנחה בו עשויה מהפועל 'זכר' ואילו המילה המנחה ב'אדיר המלוכה', כאמור לעיל, גזורה מ'מלך'). ראה: 'י' היינימן, עיוני תפילה, עמ' 9-11 (ואין צורך לייחד את התפילה לברכת המזון דווקא). השווה תופעה זו ל'נדידת' 'עלינו לשבח' מהספרות המיסטית ל'מלכויות' של ראש השנה, ומשם לסיומן של (כל) תפילות החול. ראה: בר-אילן, עמ' 32 ואילך; M. D. Swartz, "ALAY LE-SHABBEAH: A Liturgical prayer in Ma'ase Merkavah", *JQR*, n.s. 77 (1987), pp. 179-190; idem., *Mystical Prayer In Ancient Judaism*, Tübingen: J.C.B. Mohr, 1992, pp. 118-125. מקורה של תפילת עלינו לשבח, דעת, מג (תשנ"ט), עמ' 5-24.

62. לאחרונה כתב י' רצהבי על שני הפיוטים הנדונים כאן: 'שני הראשונים זמנם המשוער הוא המאה הי"ב, אך לא נימק את עמדתו. ראה: 'י' רצהבי, 'עיונים בפיוטי-הגדה קדמונים', הצפה, גליון פסח, י"ד ניסן תשנ"ו, עיטורי סופרים וספרים, עמ' 1.

63. בדרך השערה גרידא ניתן לייחס את 'אדיר במלוכה' ליניי בשל פיוט שחיבר אשר קיים דמיון בינו לבין 'אדיר במלוכה'. ראה: בר-אילן, עמ' 51; צ"מ רבינוביץ, מחזור פיוטי רבי ינאי, א, ירושלים תשמ"ה, עמ' 133: 'כי לך ה' הגדולה / ולך היא הגבורה / ולך נאה ממשלה / ולך יאתה המלוכה / ולך מיוסדת הקדושה' וכו'. דמיון זה (שימוש בפסוק מקראי זהה; הכפלת 'לך'; שימוש במילים 'אתה' וה'מלוכה') מתחזק כשמתברר שיניי כינה את המלאכים גם 'אדירי מעלה' ו'טפסרי' (רבינוביץ, מחזור, ב, ירושלים תשמ"ז, עמ' 427). חיזוק אחר להשערה זו ניתן לראות בזיקתו של ינאי לספרות ההיכלות (המתגלה בתיווך 'אדיר הוא'), כפי שעמד על כך גרינולד (לעיל, הע' 29). אם ייחוס משוער זה נכון, כי אז ניתן לומר ששלושה פיוטים הגיעו להגדה של פסח ב'חטיבה' אחת, מתוך מחזור שהושפע ממחזור קדום של ינאי (שהושפע מספרות ההיכלות), ועליהם הסתפח פיוטו של ר' אלעזר הקליר במסורת ארץ-ישראלית-אשכנזית. ברם, אין כאן אלא השערה.

64. ככל הנראה, הסיבה לריבוי הפיוטים בליל הפסח נעוצה בהיגד: 'וכל המרבה לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח'. כלומר, שיבחו חכמים את המאריכים בדבריהם – ואין השיר אלא כדיבור משובח לעניין זה – והראיה לכך היא הפיוט 'דיינו הכלול בהגדה (שלא כמו הפיוטים שנדונו כאן המובאים 'מחוץ' להגדה, בסופה). פיוט זה מדגים את האופי הארכני של הדברים, וספק אם נמצא עוד פיוט בסגנון ארכני כמותו. מכל מקום, הפיוטים האחרים בהגדה נועדו אף הם לסייע ב'הארכת' הערב, והעובדה שחלק מהפיוטים כלל אינם עוסקים ביציאת מצרים אך מעצימה את קיום דברי חכמים: 'וכל המרבה לספר' וכו'.

